

KLİTİK KAVRAMI VE TÜRKÇEDE KLİTİKLER-I*

Concept of Clitic and Clitics in Turkish

Selcen KOCA**

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 299-315

Öz: Klitikler, tek başına belirli bir anlam ve işleve sahip olmayan; başka bir kelimeye bağlanarak kendine özgü çeşitli fonolojik, morfolojik, sentaktik ve semantik özellikler sergileyen morfeimlerdir. Tüm dillerde, dilin yapısına bağlı olarak ek ile kelime arasında özellikler sergileyen, genellikle edat, bağlaç, parçacık gibi işlevsel kelime kategorisinde yer alan veya leksikal bir unsurun ekleşme süreci olarak tanımlanabilecek gramatikleşmenin ara aşamasını temsil eden klitikler bulunmaktadır. Bu çalışmada genel dilbilim teorisi içerisinde klitik kavramı, klitiklerin özellikleri, klitik-ek, kelime ve işlevsel kelime ilişkisi ele alınarak Türkçede klitiklerin fonolojik, morfolojik, sentaktik ve semantik özellikleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylece Türkçede hangi unsurların klitik olma özelliği taşıdığı ve klitiklerin karakteristik özellikleri belirlenecektir.

Anahtar Kelimeler: klitik, ek, kelime, işlevsel kelime, morfofonoloji, morfosentaktik

Abstract: Clitics are morphemes that do not have a specific meaning and function on their own and exhibit various distinctive phonological, morphological, syntactic and semantic properties by depending another word. In all languages, there are clitics which exhibit characteristics between word and affix and usually found in functional word category such as prepositions, conjunctions, particles, definitions or representing the intermediate stage of grammaticalization, which can be defined as a process of attachment a lexical item. In this study, it will be discussed the concept of clitic, features of clitics, clitic-affix, clitic-word and clitic-functional word in general linguistics theory and it will be tried to detect phonological, morphological, syntactic and semantic features of clitics in Turkish. Thus, in Turkish, which elements are clitics and the characteristic features of clitic will be determined.

Keywords: clitic, affix, word, functional word, morphophonology, morphosyntactic

Giriş

Dilin en küçük birimleri olarak tanımlanan morfeimler, yapı ve işlevleri bakımından bağlı ve bağımsız olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tek başına semantik ve işlevsel açıdan varlık gösteremeyen bağlı morfeimler, ancak başka bir morfeme bağlanarak anlam ve işlev kazanırlar. Bağımsız morfeimler ise, tek başına bir yapı oluşturabilen, anlamlı dil birimleridir. Genel olarak ekler bağlı, kelimeler ise bağımsız

* Bu çalışma, tarafımızca hazırlanan "Tarihî Türk Lehçelerinde Klitikler (8-15. Yüzyıl)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çorum/TÜRKİYE, selcenkoca@hitit.edu.tr. Gönderim Tarihi: 13.10.2018 / Kabul Tarihi: 28.11.2018

morfemler olarak değerlendirilmektedir. Dilde bağlı ve bağımsız morfemlerin dışında kalan, fakat çeşitli açılardan bunların özelliklerini taşıyan üçüncü bir morphem türü de bulunmaktadır. Fonolojik bakımdan kendilerine özgü özellikler taşıyan, morfolojik olarak eklerle ortaklaşan özellikleri bulunan, sentaktik açıdan ise kelimeler gibi bağımsız morfemlerin gösterdiği davranışları sergileyen ve “küçük kelimeler” olarak da tanımlanan klitikler bu tür morfemlerdir.

Eski Yunanca *klineîn* “dayanmak, yaslanmak” kelimesinden gelen klitik terimi, cümle içerisinde tek başına varlık gösteremeyen, bu nedenle başka bir kelimeye bağlanmak zorunda olan yapıları karşılamaktadır. Vurgusuz unsurlar olan klitiklerin, bağlı morfemler gibi, tek başlarına belirli bir anlam ve işlevleri yoktur. Klitikler, cümle içerisinde varlık gösterebilmek ve bürünsel bir yapı oluşturabilmek için ağırlayıcı (İng. host) olarak tanımlanabilecek, vurgu taşıyan ve bazı durumlarda doğrudan ilişkili olmadıkları başka bir kelimeye bağlanırlar. Morfolojik unsur görünümündeki klitikler, bağlandıkları ağırlayıcıyla fonolojik bir birlik oluşturmalarına karşın sentaktik açıdan bağımsız morfemler olan kelimeler gibi kendilerine özgü sentaktik özellikler sergileyebilir. Klitikler, bağımsız bir kelime gibi öbek içerisinde baş, argüman veya niteleme görevi üstlenerek sentaktik bir yapı oluşturabilir (Zwicky, 1994: xii); cümle içerisinde dilin genel sentaks kuralları dışında dağılım ve yerleşim gösterebilirler. Kelime ve ek ile hem ortaklaşan hem de farklılaşan özelliklere sahip, fakat her iki kategoriden tamamen farklı, kendine özgü görünüşler sergileyen klitikler; ekler, özellikle çekim ekleri ile bağımsız kelimeler, özellikle işlevsel kelimeler arasında bir statüye sahip morfemlerdir.

Pek çok açıdan kendilerine özgü görünüşler sergileseler de ek, kelime ve işlevsel kelime gibi diğer bazı unsurlarla ortaklaşan özelliklere sahip olmaları nedeniyle klitiklerin tanımlanması ve tespit edilmesi oldukça güçtür. Klitiklerin temelde ek mi kelime mi olduğu yoksa kendi başlarına ayrı ve özel bir kategori mi oluşturdukları; klitiklerin ayrı bir sınıfın üyeleri mi yoksa vurgusuz kelimedenden, fonolojik olarak bağlı kelimelere ve belirli yerleri olan eklere kadar pek çok fenomeni kapsayan genel bir etiket mi olduğu konusu dilbilimin henüz çözüme kavuşmamış en önemli sorunları arasında yer almaktadır. Aynı zamanda, farklı diller veya aynı gruba dâhil dil/diyalektler üzerine yapılan çalışmalarda klitiklerin çeşitli açılardan farklılaşan özellikler sergilediği tespit edilmiştir. Bu durum, tüm dillerde geçerli olabilecek şekilde klitik tanımının nasıl yapılabileceği ve klitikleri kelime ve ek gibi unsurlardan ayırt etmede tüm diller için geçerli olabilecek kriterlerin olup olmadığı, bu tip kriterlerin nasıl belirlenebileceği sorunlarını da beraberinde getirmiştir.

Dilbilimin en tartışmalı, bir o kadar da ilgi çekici konularından biri olan klitiklerin özelliklerinin, işlevlerinin ve yapılarının tam olarak anlaşılabilmesi fonetikten söylem analizine kadar dilbilimin çalışma alanlarının tüm yönleriyle incelenmesinden geçmektedir. Dilbilimin farklı disiplinlerinden pek çok araştırmaya konu olan klitiklerin en cazip özellikleri, onların ses, kelime ve cümle yapısının tam merkezinde yer almasından geçer. Fonolojik, morfolojik ve sentaktik bakımdan kendilerine özgü görünüşler sergileyen klitiklerin yapı ve işlevlerinin tam olarak anlaşılabilmesi, bu alanların hem ayrı ayrı hem de karşılıklı ilişkilerinin ortaya koyulmasıyla mümkün olmaktadır. Klitik kavramı çerçevesinde bir dilin fonolojik, morfolojik ve sentaktik

yapısının ele alınması, sadece klitiklerin anlaşılmasını sağlamaz; birbirinden farklı bu dilbilim alanlarının ve bunların arasındaki karmaşık ilişkinin aydınlatılmasına da katkıda bulunur. Bu nedenle, klitikler dilbilim teorilerinin test edildiği, sağlamasının yapıldığı önemli çalışma araçları olarak kabul edilir. Klitiklerin tespiti, beraberinde pek çok zorluğu getirmekle birlikte, dili oluşturan temel yapıların işleyişi ve yapısı ile ilgili ayrıntılı çözümlenmeler, ancak klitik çalışmalarıyla mümkün olabilmektedir.

1. Klitik Kavramı: Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

1.1. Klitikle İlgili Çalışmalar

Klitik çalışmalarının tarihi, Helenistik Yunan dönemine dayanmaktadır. Trypho (MÖ 1. yy.) ve Apollanius (MS 2. yy.) gibi Helenistik Yunan gramercileri “başka bir kelimeye bağlanan vurgusuz kelimeleri” *enklitikos*¹ terimiyle karşılaşmışlardır. Helenistik Yunan döneminin ardından terim, aynı anlamla Latin gramercilik geleneğinde de kullanılmıştır (Nevis vd., 1994: vi). Klitik çalışmalarının klasik dönemi olarak tanımlanabilecek bu dönemlerde klitikler, sadece vurgusuz olma ve başka bir kelimeye bağlanma özellikleriyle ele alınmıştır.

Modern klitik çalışmaları ise 19. yüzyıl sonlarında başlamış, 20. yüzyılda önemli ölçüde ivme kazanmıştır. Modern klitik çalışmalarının İsviçreli dilbilimci Jacob Wackernagel ile başladığı kabul edilir. Wackernagel, 1892’de kaleme aldığı “Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung” (Hint-Avrupa Dillerinin Kelime Düzeni/ Sıralaması Kanunu Üzerine) adlı makalesinde Hint-Avrupa dillerindeki vurgulu ilk kelime arkasından gelen ve cümle içerisinde ikinci pozisyonda yer alma konusunda yüksek derecede seçicilik gösteren vurgusuz unsurların özelliklerini inceler. Araştırma sonucunda Wackernagel, Eski Yunancada göreceli serbest kelime sıralaması olmasına karşın vurgusuz morfepler olan klitiklerin cümle içerisinde değişmez kurallarla belirlenmiş pozisyonları olduğunu fark eder. Eski Yunancada vurgusuz unsurlar, ağırlayıcılarının kategorileri ne olursa olsun, ilk kelimedenden sonra bulunmaktadır. Bunun üzerine Wackernagel, bu tür ikinci pozisyonda yer alan klitiklerin fonolojik ve sentaktik özellikleri ile ilgili daha ayrıntılı analizlerde bulunur (Spencer&Luís, 2012: 39). Klitiklerin Wackernagel’in işaret ettiği başka bir özelliği ise, onların kelime gruplarını bölebilmeleridir. Ayrıca ikinci pozisyondaki klitikler cümlede belirli bir yeri hedef aldıklarından takip ettikleri kelimenin kategorisi hususunda seçici olmamaları şartıdır (Spencer&Luís, 2012: 40).

Wackernagel, birbiriyle ilişkili küçük bir grup dilde klitikleri ve klitiklerin çeşitli özelliklerini incelemiştir. Böylece klitiklerin sadece vurgusuz ve bu nedenle başka bir kelimeye veya yapıya bağlanan unsurlar olmanın dışında, diğer gramatikal kategorilerde görülmeyen farklı özelliklerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu keşif dilbilimcilerin konuya ilgilerini önemli ölçüde artırır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra, dilbilimin diğer tüm kollarında olduğu gibi, klitik konusunda da pek çok inceleme ve araştırma ortaya koyulmuştur. Bu dönem klitik çalışmalarının, klitikle

1 Helenistik Yunan ve Latin gramercileri sadece kelime sonuna (sağına) eklenen vurgusuz kelimeleri bildikleri için bu tür yapıları tanımlamada *enklitik* terimini kullanmışlardır. Bu dönemlerde kelime başına veya ortasına bağlanan klitikler bilinmiyordu. Bu açıdan enklitik terimi klitik, proklitik, endoklitik gibi terimlerin hepsinden daha eskidir. Klitik, sonradan genel bir terim olarak üretilmiş ve günümüzde tüm klitik türlerini kapsayan temel terim hâline gelmiştir.

ilgili genel çalışmalar ve dil veya dil gruplarındaki klitikler ve özellikleri üzerine yapılan çalışmalar olmak üzere başlıca iki koldan geliştiği söylenebilir.

Teorik olarak da adlandırılabilir genel klitik çalışmalarında, klitik kavramı ve bu kavramın kapsamı üzerine yoğunlaşmıştır (Nevis, 2000: 389). Klitiğin tanımı, dilbilim içerisinde klitiklerin hangi unsur/unsurları karşıladığı, klitiklerin tipolojik özellikleri, klitiklerle ek ve kelime arasındaki ortaklaşan ve farklılaşan özellikler ve klitik türleri, genel klitik araştırmalarının temel çalışma alanları arasındadır. Bu tür çalışmalarda, dil veya dil gruplarının klitik ve klitik sistemleri üzerine yapılan araştırmalarda ulaşılan yargılar göz önünde bulundurularak karşılaştırmalı dilbilim teorisi ışığı altında klitiklerin tipolojik özellikleri, işlevleri ve yapıları teorik açıdan incelenmektedir. Anderson (2005), Crysmann (2002), Everett (1996), Halpern (1995), Klavans (1982), Zwicky (1977) ve Spencer ve Luis (2012) bu tür genel klitik çalışmaları yapmış isimlerden bazılarıdır.

Klitiklerle ilgili teorik çalışmaların yanında pek çok dil, dil grubu, küçük dil ve diyalektteki klitikler ve klitik sistemleri üzerine çalışmalar yapılmıştır. Roman Jakobson, 1935'te Slav dillerindeki klitikler üzerine önemli bir çalışma hazırlar. Çalışmada Jakobson, başlıca üç ana grupta yer alan Slav dillerindeki klitikleri her bir dilin vurgu sistemini göz önünde bulundurularak inceler. Perlmutter (1971), başlıca İspanyolca olmak üzere Romen dillerindeki klitik sistemleri üzerine önemli katkılarda bulunur. Rivas'ın (1977) Chomsky'nin ortaya koyduğu sisteme göre Romen dillerindeki klitikleri incelediği çalışması, Tegey'in (1977) Pašto dilindeki klitikler üzerine araştırması, Browne'nun (1974) Sırp-Hırvat dillerindeki klitik dizilerinin şekilleri üzerine analizleri ve Richard Kayne'nin (1975) Fransızca sentaksı üzerine yaptığı çalışması, klitikleri üretici gramer açısından değerlendiren tek bir dil veya dil grupları üzerine yapılan öncü çalışmalar arasında yer almaktadır (Spencer&Luis, 2012: 41). Belirli bir dil, diyalekt ve dil grubu üzerine yapılan klitik çalışmaları her geçen gün artarak devam etmektedir. Avgustinova (1997) Bulgarca; Benacchio ve Renzi (1987) Romen dilleri; Bošković (2001) Güney Slav dilleri; Bonet (1991) Katalanca; Franks ve King (2000) Slav dilleri; Gerlach (2002) Romen dilleri; Harris (2002) Udi dili; Kari (2003) Degema dili; Kupś (2000) Lehçe; Luis (2004) Portekizce; Miller (1992) Fransızca; Monachesi (1999, 2005) İtalyanca ve Romence klitikler ve klitik sistemi üzerine çalışma yapan isimlerden sadece birkaçıdır.

Klitik kavramını anlaşılır kılmaya yönelik genel kapsamlı ilk dönem çalışmalarını, klitiğin fonoloji ve sentaksla ilgili teorik çerçeve içerisinde ele alındığı çalışmalar takip eder. Klitiklerin dilbilimin temel araştırma alanları olan fonoloji, morfoloji, sentaks ve semantikle ilişkisi dilbilimcilerin konuya ilgisini artırmıştır. Ayrıca, diller arasında, hatta bir dilin diyalektleri arasında farklılık gösterebilen klitik sistemleri, dil veya diyalektler arasında ayırt edici bir özellik olarak ele alınmış; karşılaştırmalı ve bütüncül açıdan değişik perspektiflerden yürütülen klitik çalışmaları dilbilim tipolojisi ve dil evrensellikleri konusundaki çalışmalara da önemli ölçüde kaynaklık etmiştir.

Dil edinimi, psikodilbilimsel deneyim ve dil bozuklukları açısından klitiklerin ele alındığı çalışmalar ise klitikle ilgili diğer çalışmalara nazaran daha sınırlıdır (Nevis, 2000: 389). Dil değişiminde klitiklerin rolü, dilbilimin son dönemlerde ilgi çeken konuları arasındadır.

Yaşayan dillerin yanında ölü dillerdeki klitikler ve klitik sistemleri de incelenmektedir. Ölü diller üzerine yapılan klitik çalışmalarıyla incelenen dilin bürünel yapısı, vurgu ve tonlama özellikleri ortaya koyulabilmektedir. Bu açıdan, ölü bir dil olan Hititçe üzerine yapılan klitik çalışmalarıyla bahsi geçen dilin bürünel yapısı üzerine tespitlerde bulunulmuştur (Sideltsev&Molina, 2015: 210).

1.2. Klitik Kavramı ve Klitiklerin Özellikleri

Klitik kavramı, kısaca, kelime ile ek arasında özellik gösteren, tek başına belirli bir anlam ve işleve sahip olmayan; başka bir kelimeye bağlanarak kendilerine özgü fonolojik, morfolojik ve sentaktik özellikler sergileyen morfemler olarak tanımlanabilir. Klitiklerle ilgili genel kabul gören bu basit tanımlamaya rağmen, klitiklerin tespit edilmesi, tipolojik özelliklerinin ve gramatikal kategorisinin belirlenmesi oldukça güçtür. Farklı diller üzerine yapılan incelemelerde karakteristik özellikler ve yapı bakımından klitik sistemlerinin dilden dile çeşitlilik gösterdiği, bir dilin kendi içerisinde, dilin lehçe ve diyalektlerinde bile tutarlı görünüşler sergilemediği görülmektedir. Bu nedenle, diğer gramatikal kategorilerin aksine klitiklerin tüm diller için geçerliliği olan, evrensel bir tanımının yapılması oldukça güçtür.

Dilbilim literatüründe birbirinden farklı özelliklere sahip, farklı türdeki çeşitli unsurlar klitik olarak ele alınır. Bu nedenle, klitik olarak tanımlanan unsurların homojen bir kategori oluşturmaktan çok, heterojen bir gruba işaret ettiği, klitik tanımının ve klitik olarak belirlenen unsurların da çalışmadan çalışmaya farklılaştığı görülmektedir. Genel olarak klitiklerin tanımlanmasında ve belirlenmesinde fonolojik ve morfosentaktik olmak üzere başlıca iki yaklaşım söz konusudur (Halpern, 1998; Anderson&Zwicky, 2003). Fonolojik yaklaşıma göre bürünel bakımdan zayıf, vurgusuz unsurlar klitik olarak tanımlanır. Daha açık bir ifadeyle belirtmek gerekirse, fonolojik yaklaşıma göre, klitikler doğası gereği vurgusuz veya kısaltılabilen ve kısaltılma sonucu vurgusunu kaybeden, bu nedenle de, vurgu taşıyan bir kelime veya öbeğe bağlanarak varlık gösterebilen unsurlar olarak ele alınmaktadır. Fonolojik yaklaşıma göre klitik kavramı senkronik açıdan doğası gereği vurgusuz veya özellikle konuşma dilinde vurgusunu kaybedebilen unsurları karşılarken diyakronik açıdan, gramatikalleşme süreçlerini ifade etmek için de kullanılır. Bağımsız kelimelerin işlevsel özellikler kazanarak ekleşmesi durumunu karşılayan gramatikalleşmede, kelime ile ek arasında yer alan yapılar klitik olarak tanımlanmaktadır. Tam bir kelimenin ekleşme sürecindeki aşamaları şu şekilde gösterilebilir:

içerik unsuru (anlamli unsur/kelime) > gramatikal kelime > klitik > çekim eki (Hopper ve Traugott, 1993: 7)

Morfosentaktik açıdan ise klitikler, sentaktik yapı içerisindeki konumları dilin genel sentaks kuralları dışında belirlenen, kendilerine özgü sentaktik özellikler taşıyan unsurlar olarak değerlendirilir. Buna göre, birbirinden farklı yapı ve işleve sahip başlıca üç unsur klitik olarak belirlenmektedir: Vurgusuz veya vurgusunu kaybedebilen morfemler, gramatikalleşmenin ara aşamasını temsil eden, kelime ile ek arasındaki, ekleşme özelliği gösteren unsurlar ve kendilerine özgü morfosentaktik özellikleri bulunan işlevsel kelimeler.

Klitiklerin tüm dillerde, hatta bir dilin kendi içerisinde geçerli olabilecek, tutarlı ve genelgeçer bir tanımının yapılamaması, klitik kavramının genellikle olağan dışı

özellikler gösteren ve bu nedenle, herhangi bir gramatikal kategoriye ait olmayan dilbilimsel unsurları karşılayan genel bir terim olarak kullanılmasına yol açmıştır. Kendi içinde tutarlı ve tipik özelliklere sahip olmayan klitikler; ancak fonoloji, morfoloji, sentaks ve semantik gibi dilbilimin tüm alanlarının çeşitli açılardan incelenmesiyle belirlenebilir. Dilbilim içerisinde klitik kategorisi, genellikle belirgin ve net bir şekilde tanımlanan diğer gramatikal sınıflarla (ek ve kelime gibi) karşılaştırılarak tespit edilir. Bu nedenle, Zwicky (1994), klitik kavramını “şemsiye terim” (umbrella term) olarak değerlendirip tam olarak kelime veya ek özelliği göstermeyen tüm unsurları klitik olarak tanımlar.

Biraz yukarıda genel hatları ile yapılan tanımdan da anlaşılacağı üzere, klitikler dili oluşturan ses, kelime ve cümle yapısı ile ilgili birimlerdir. Klitikler fonolojik, morfolojik ve sentaktik özellikler bakımından kendilerine özgü, özel görünüşler sergilerler. Başka bir deyişle, bazı klitikler fonolojik, bazıları morfolojik veya sentaktik özellikleri ile diğer unsurlardan ayırt edilebilmektedir.

1.3. Klitik Ek, Kelime ve İşlevsel Kelime İlişkisi

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, klitik kavramının kendi içerisinde bir bütünlük ve tutarlılık göstermemesi klitiğin belirli, açık ve tam bir tanımının yapılmasını zorlaştırmaktadır. Tüm dilleri kapsayan evrensel bir klitik tanımının yapılamamasının yanında, belli bir dil içerisinde hangi unsurların klitik olduğu ve klitik olarak belirlenen bu unsurların kendi aralarındaki ortak özellikleri dilbilimin hâlâ çözüm bulamamış konuları arasında yer almaktadır. Bazı dilbilimciler bu sorunun çözümü için tanısal testler² önermişler ve bu testlerden yararlanarak klitikleri belirleyip tanımlamaya çalışmışlardır. Ek ve kelimelerle ortaklaşan ve farklılaşan özellikler taşımalarından dolayı araştırmacılar, klitik olarak tanımlanabilecek unsurları bu kavramlarla karşılaştırarak bir sonuca ulaşmayı amaçlamışlardır. Ek ve kelimelerin ayırt edici özellikleri, bir unsurun ek veya kelime olma özelliğinin tespitinde kullanılmıştır. Bununla birlikte, tipolojik özellikler bakımından her iki kategorinin de -ek ve kelime- özelliklerini sergilemeyen unsurlar klitik olarak kabul edilmiştir. Başka bir ifadeyle, bu yaklaşıma göre bir unsur eklerin ve kelimelerin belirlenmiş özellikleri dışında, olağan dışı ve normal olmayan özellikler sergilemeleri durumunda klitik olarak tanımlanmaktadır.

Klitiklerin olağan dışı özellikleri, onların ek ve kelime arasındaki belirsiz statüleriyle ilgilidir. Gramatikal açıdan eklerle kelimeler belirgin ve düzenli bir şekilde ayırt edilebilmektedir. Buna karşın, ekle klitik veya kelimeyle klitik arasındaki ilişki,

2 Zwicky (1985) tarafından klitiklerle kelimeleri ayırt etmek için belirlenen dilbilimsel testler, kendi ifadesiyle, tıbbi tanımlara/teşhislere benzerdir. Başka bir deyişle, bu testler tam bir sonuç belirlemekten çok, bir unsurun karakteristik semptomlarına işaret eder. Örneğin ateş, halsizlik, burun akıntısı vb. semptomlar soğuk algınlığına işaret edebilmektedir. Bu semptomlarının birinin veya tamamının gözlenmesi tanı koymayı etkilememektedir. Ancak soğuk algınlığının semptomları başka hastalıklarda da görülebilmektedir. Bu tanısal testler dilbilimdeki unsurlar için de geçerlidir. Örneğin her türden ağrılayıcıya bağlanan, vurgusuz olan, sentaktik açıdan cümle içerisinde hareket edebilen vb. semptomları gösteren unsurların klitik olduğu söylenebilir. Ancak bir unsurun klitik olarak belirlenmesinde tüm semptomları göstermesine gerek yoktur, sadece bir özellikten dolayı klitik olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte pek çok semptomla sahip olmasına rağmen birkaç ayırt edici özelliği nedeniyle bir unsurun klitik olmadığı da iddia edilebilir. Dilbiliminde klitik gibi tam olarak tanımlanamayan unsurların tespit edilebilmesi ve temel özelliklerinin ortaya koyulabilmesi için belirli bir tanımlanan unsurlarla karşılaştırmalı bir şekilde yapılan bu tür testler oldukça faydalı sonuçlar doğurabilmektedir.

ek ve kelime arasındaki ilişkiye nazaran daha belirsiz ve tutarsızdır. Bazı açılardan klitikler, her iki kategorinin en tipik özelliklerini taşıyorken diğer taraftan ek ve kelimeleri tanımlamak için belirlenen en temel özelliklere sahip olmadıkları görülür. Bu durumda, eklerle ortaklaşan özellikler taşıyan klitikler kelimelerden, kelimelerle benzer özellikler gösteren klitikler ise eklerden farklı özellikler sergilemektedir. Ancak klitikleri belirlemede ek ve kelimenin sahip olduğu özelliklere dayanılarak oluşturulan kriterler, kesin bir şekilde klitiklerin tespit edilmesinden ziyade, derecelendirme seviyelerini gösterir niteliktedir. Belirlenen kriterlere göre, daha çok eklerle ortaklaşan özellikleri bulunan klitikler ek benzeri; kelimeyle daha çok benzeşen klitikler ise, kelime benzeri klitikler olarak değerlendirilir.

1.3.1. Klitik-Ek İlişkisi

Klitiklerle eklerin en önemli ortak özelliklerinin başında her iki unsurun da tek başlarına belirli bir anlam ve işleve sahip olmamaları, bu nedenle başka bir morfeme bağlanarak varlık göstermeleri gelmektedir. Bazı açılardan klitikle ağırlayıcısı arasındaki bağlantı, ekle kelime arasındaki bağlantıya benzer morfolojik özelliklere sahiptir. Eklerle ortaklaşan yönleri bulunmasına rağmen klitiklerin, eklerin karakteristik özelliklerinin tamamına sahip olduğu söylenemez. Başka bir morfeme bağlanarak morfolojik bir birlik oluşturan her iki unsur, klitik ve ek, morfofonolojik ve morfosentaktik özellikler bakımından birbirinden farklı görünüşler sergileyebilir.

Klitikler doğaları gereği vurgusuz veya vurgusunu kaybeden unsurlar oldukları için başka bir morfeme bağlanırlar. Ekler ise vurgulu veya vurgu alabilen morfemlerdir. Klitikler genellikle sadece fonolojik açıdan morfolojik bir birlik oluştururken ekler yapı ve işlev bakımından morfolojik özelliklere sahiptir. Klitik ve ağırlayıcısı arasında, tıpkı cümleyi oluşturan kelimelerin sıralanışında olduğu gibi, çoğunlukla yakın bir gramatikal bağ bulunmaz. Klitiklerle ağırlayıcıları arasındaki morfolojik bağlantı gevşek bir birleşme ilişkisi şeklindedir. Başka bir deyişle, bürünsel amaçlarla gerçekleşen bağlanma fonolojik seviyededir, morfolojik açıdan çoğu zaman klitikle ağırlayıcısı arasında doğrudan bir etkileşim bulunmamaktadır (Nevis, 2000: 389; Aikhenvald, 2003: 72). Klitiklerle ağırlayıcıları arasında morfolojik tutarlılık ve bütünlüğün sağlanması şart değildir. Bununla birlikte, ek ve eklendiği kelime arasındaki bağlantı morfolojik ilişkiye dayanır. Klitiklerin aksine, ek ve eklendiği kelime arasında morfolojik bir tutarlılık ve bütünlüğün bulunmasının yanında, sıkı bir birleşme ve kaynaşma da söz konusudur.

Klitikle ağırlayıcısı arasındaki gevşek morfolojik bağ, klitiklerin eklere nazaran daha işlek olmalarını sağlayan önemli bir özelliktir. Morfolojik açıdan keyfi veya pragmatik boşluklar³, klitik ve ağırlayıcı birleşiminden ziyade, ekler ve eklenecekleri kök ve gövdeler arasında daha yaygındır. Klitikler bir ağırlayıcıya bağlanma açısından neredeyse her durumda işlektir; eklerde ise, istisnai durumlar ve keyfi boşluklar daha çok görülmektedir. Klitiklerin hemen her tür kategoriden kelimeye bağlanabilmeleri, ağırlayıcıya bağlanma açısından eklerden daha işlek olmalarını sağlar (Zwicky&Pullum, 1983)

3 Eklerin gösterdikleri keyfi boşluklara Zwicky&Pullum (1983: 505) İngilizcedeki *stride* “uzun adımlarla yürümek” fiilini örnek göstermektedir. İngilizce fiil çekiminde geçmiş zaman sıfat-fiil şekli fiile *-ed/-d/-t* veya *-en/-n* eklerinin eklenmesiyle yapılmaktadır. Ancak *stride* gibi bazı fiiller, bu çekim kuralına keyfi olarak uymamaktadır. Genel çekim kurallarına uymayan *stride* fiilinin geçmiş zaman sıfat-fiil şekli **strided* değil, *stridden* şeklindedir.

Klitikler vurgusuz olmalarının yanında, bürünsel açıdan da yetersiz morfeimlerdir. Dilin asgari bürünsel şartlarını taşımayabilirler. Başka bir ifadeyle, bürünsel kelimelerin aksine, klitiklerin bünyesinde tam bir ünlünün bulunmasına gerek yoktur. (Gerlach&Grijzenhout, 2000: 1). Parçasal özellikler bakımından klitikler kelimelerden ziyade eklere benzer; genellikle tek heceli olma eğilimindedir. Özellikle iki heceli bağımsız bir kelimenin, başka bir kelimeye (ağırlayıcıya) bağlanarak ekleşmesi/klitikleşmesi sonucu tek heceli bir klitiğe dönüşmesi, bu eğilimi gösteren önemli bir delildir. Bununla birlikte, klitikler ses dizimsel özellikleri bakımından eklerden farklı özellikler sergiler. Bazı dillerde sadece klitiklerde görülen, belirli ünsüzlerin bir arada bulunabilmesi özelliği, aynı dillerdeki ek ve bağımsız kelimelerde görülen ünsüz diziliminden farklı özellikler gösterebilmektedir (Aikhenvald, 2003: 48).

Klitiklerin ağırlayıcılarına veya başka bir klitiğe bağlanmaları sırasında oluşan morfofonolojik değişimlerle, eklerin kelime kök/gövdesi veya başka bir eke eklenirken görülen morfofonolojik süreçler farklılık gösterebilmektedir. Klitikler morfofonolojik bakımdan çift karakterli davranış sergiler. Ağırlayıcılarına bağlanmaları sırasında bazı klitikler kelime-ek birleşimine benzer morfofonolojik özellikler gösterirken bazılarında kelime-ek birleşiminden farklı morfofonolojik etkileşimler söz konusu olabilmektedir. Aynı zamanda, bazı klitiklerin, ekler gibi, alomorfları bulunabilir, bazıları ise bağımsız kelimeler gibi tek şekilli olma özelliği taşır.

Beklenmeyen veya istisnai morfofonolojik şekiller ise klitik ve ağırlayıcı birleşiminden ziyade, ek ve eklendikleri kök ve gövde birleşiminde daha yaygındır. Başka bir deyişle, klitikler ağırlayıcılarına bağlanmaları sırasında ağırlayıcıda beklenmedik fonolojik veya morfolojik bir değişiklik meydana getirmezler. Klitikle ağırlayıcısı arasındaki bağ, geçici ve gevşek bir birlikte bulunma şeklindedir. Buna karşın, eklerle bağlandıkları kelimeler kalıcı ve sıkı bir şekilde bir bütün oluşturabilirler. Buna göre, bağlanma sırasında klitikle ağırlayıcısı arasında beklenmedik fonolojik ve morfolojik değişiklikler meydana gelmezken; ek ve ekleneceği kelime arasında bu türden değişiklikler meydana gelebilir. Başka bir deyişle, ağırlayıcının morfofonolojik şekli, ağırlayıcının fonolojik ve morfolojik özellikleri, klitik alomorfunu değiştirse bile, klitiğin ağırlayıcıya bağlanmasıyla ağırlayıcıda herhangi bir değişiklik meydana gelmez (Zwicky&Pllum, 1983). Örneğin, İngilizcedeki karşılaştırma/üstünlük derecesi ve en üstünlük derecesi gösteren sıfat çekim eki, bazı sıfatlarda kendine özgü morfofonolojik özellikler gösterir. İngilizce karşılaştırma/üstünlük derecesi sıfata *-er* ekinin; en üstünlük derecesi ise sıfata *-est* ekinin eklenmesiyle yapılmaktadır. Ancak *good* “iyi” sıfatının karşılaştırma/üstünlük ve en üstünlük derecesi *good-*gooder-*goodest* şeklinde değil; genel kuralın aksine *good-better-best* şeklindedir (Salvesen&Helland, 2013: 5).

Başka bir kelimeye bağlanarak cümle içerisinde anlam ve işlev kazanan klitikler, bu açıdan morfolojik unsur görünümündedir. Morfolojik bakımdan klitiklerin bazı özellikleri eklere benzer. Birden fazla klitiğin bir arada bulunduğu yapılarda, klitiklerin belirli ve kurallı bir sıralanış göstermesi ve bu tür bir klitik birleşiminin bölünemez olması klitiklerin eklerle ortaklaşan özelliklerindedir.

Kendilerine özgü belirli bir sıralanış sergileyen klitikler, genellikle tüm eklerden sonra, kelimenin en ucuna eklenir.⁴ Klitiklerin ağırlayıcılarına bağlanma şekilleri şu şekilde gösterilebilir:

kelime + (yapım eki/ekleri) + (çekim eki/ekleri) +klitik

Bununla birlikte, klitikler daha önce klitik eklenmiş bir yapının üzerine gelebilirken, aynı işleve sahip ekler üst üste gelemez. Klitikler genellikle ağırlayıcılarının en ucuna eklendikleri için daha önce klitik eklenmiş bir yapının üzerine herhangi bir ek getirilememektedir. Aynı işleve sahip birden fazla klitik üst üste gelebilirken; aynı işlevdeki ekler birbirinin üzerine eklenemezler. Bu nedenle, aynı işleve sahip birden fazla ekin üst üste gelmesi durumunda, en uçtaki ekin klitik ve klitik olduğu varsayılan bir yapının üzerine ek gelmesi hâlinde söz konusu klitiğin ek olabileceği iddia edilmektedir.

Morfolojik açıdan klitik ve ek arasındaki en temel farklılık, bağlanabildikleri yapıların kategorilerinde gösterdikleri seçiciliktir. Başka bir ifadeyle, ekler fiil, isim, sıfat gibi sadece bir kategoriye bağlanabilir. Klitikler ise, bağlanacakları ağırlayıcıları açısından seçici değildir. Klitikler fiil, isim, sıfat, edat gibi neredeyse bütün kelime sınıflarına bağlanabilmektedir.⁵ Bu açıdan, (ağırlayıcı+klitik)ten oluşan birlik (kelime+ek) birleşiminden ziyade (kelime+kelime) birliğine benzer (Zwicky, 1984: 152). Bağlanacakları ağırlayıcı bakımından gösterdikleri seçicilik klitiklerle ekleri ayırt etmede kullanılan en önemli ölçütlerden birisi olmasına rağmen, bir dil içerisinde tüm ek ve klitiklerin veya tüm dillerdeki ek ve klitiklerin gösterdiği karakteristik bir özellik değildir. Bazı dillerde kimi klitikler bağlanacakları ağırlayıcıları bakımından yüksek derecede seçicilik gösterebilir ve sadece belli kelime sınıfından ağırlayıcılara bağlanırlar. Örneğin, Kannada ve Malayalam dillerinde klitikleşmiş yardımcı fiiller sadece fiillere bağlanmakta, sıralanış olarak ise ana fiile yakın bir konumda yer almaktadırlar (Aikhenvald, 2003: 44). Bu durumun tam tersi de söz konusudur. Bazı ekler, eklenecekleri kelimeler bakımından seçici davranmayıp farklı kelime sınıfından kelimelere eklenebilir. Örneğin, Arawak dilindeki şahıs-sayı-cinsiyet gönderim ekleri, olumsuzluk eki *ma-*, ilgi ilişkisi kuran ve sıfat yapan *ka-* eki, farklı gramatikal kategoriden kelimelere eklenebilir (Aikhenvald, 1999).

Klitikler morfolojik kapsam bakımından da kendilerine özgü özellikler sergileyen unsurlardır. Ekler, anlam ve işlev bakımından genellikle sadece eklendikleri kelimeleri kapsarlarken, klitikler fonolojik bakımdan bağlandıkları kelimelerin ötesinde, tüm bir öbeği ve hatta bütün cümleyi kapsayabilir (Aikhenvald, 2003: 54).

Klitiklerle ekler arasındaki en önemli farklılık, sentaktik özelliklerden kaynaklanmaktadır. Her iki kavram da sentaktik açıdan birbirinden oldukça farklı davranışlar sergiler. Sentaktik açıdan klitikler daha çok kelimeye yaklaşır. Sentaktik kurallar, ekleri ve eklendikleri kök ve gövde birleşimlerini etkilerken, klitik ve ağırlayıcı

4 Bu durumun istisnaları da bulunmaktadır. Endoklitik olarak adlandırılan klitikler gövde ve ek/ekler arasında yer alarak diğer klitiklerden farklı, özel bir morfolojik özellik sergilerler. Örneğin, Portekizcede enklitikler bazen son eklerden önce gelebilmektedir (Aikhenvald 2003: 53).

5 Bağlanacakları ağırlayıcı bakımından gösterdikleri seçicilik klitiklerle ekleri ayırt etmede kullanılan en önemli ölçütlerden birisi olmasına rağmen, bir dil içerisinde tüm ek ve klitiklerin veya tüm dillerdeki ek ve klitiklerin gösterdiği karakteristik bir özellik değildir.

birleşimlerini etkilemez. Ekler, eklendikleri kelimeyle birlikte tek bir sentaktik unsur oluşturur. Bu nedenle, silme/düşme/kısaltma ve hareketlilik gibi sentaktik özellikler klitikleri eklerden ayırt etmede bir ölçüt olarak kullanılabilir (Zwicky, 1977: 2). Belirli durumlarda, cümlenin çeşitli yapılarının silinebilmesine veya bağlaçlı yapılardaki kısaltmalara klitikler izin verirken, bu tür olaylar eklerde görülmez. Aynı zamanda, ekler bağlı buldukları kelimelerden ayrı bir şekilde cümle içerisinde hareket edemezler, klitikler ise bir öbek içerisinde veya öbekler arasında hareket edebilirler (Nevis, 2000: 390). Normal koşullarda sentaktik kurallar, fonolojik kelime olarak karşılığı olan veya olmayan tüm gramatikal kelimeleri etkiler. Buna karşın, kelimenin belirli parçaları sentaktik kurallardan etkilenmez.

Kendine özgü semantik özellikler klitik ve ağırlayıcı birleşiminden ziyade, ek ve eklendikleri kök ve gövde birleşiminde daha yaygındır. Klitiklerin anlamları belirli ve değişmezdir, bağlandıkları ağırlayıcıya göre değişmez. Buna karşın, özellikle çekim ekleri, eklendikleri kelimeye alışılmışın dışında, beklenmedik anlamlar katabilmektedir. Eklerin gösterdikleri kendine özgü semantik özelliklere İngilizcedeki *last* “geç” kelimesi örnek gösterilebilir. *last* kelimesi *late* “geç” kelimesinin en üstünlük derecesini gösteren çekimidir. Bu açıdan, *last word* gibi bir bağlamda *last* kelimesinin zaman açısından en geç söylenmiş kelimeye işaret edeceği ve bağlamın “en geç kelime” şeklinde anlamlandırılması gerekir. Fakat *last* kelimesi semantik açıdan kendine özgü bir anlam taşımakta ve beklenenin aksine, zaman olarak en geç olana değil, en son olana işaret etmektedir. Bu açıdan *last*, “son” anlamı taşımakta ve bağlam “son söz” şeklinde anlamlandırılmaktadır (Salvesen&Helland, 2013: 5).

1.3.2. Klitik-Kelime İlişkisi

Klitiklerle eklerin ortaklaşan ve benzeşen özellikleri bulunmasına rağmen klitiklerin tipolojik açıdan ek olduğu söylenemez. Aynı durum, klitikle kelime arasındaki ilişki için de geçerlidir. Klitikleri eklerden ayıran ve kelimelere yaklaştıran bazı özellikler tespit edilebilse de klitikler tam anlamda bağımsız bir kelime olarak kabul edilemez. Klitiklerle eklerin farklılaşan özellikleri klitikleri kelimelere yaklaştırırken klitiklerle kelimeleri ayıran özelliklerin çoğu klitiklerle eklerin ortak yönlerini oluşturur.

Vurgusuz unsurlar oldukları için cümle içerisinde fonolojik bakımdan tek başlarına varlık gösterememeleri ve bu nedenle başka bir kelimeye bağlanmaları, klitiklerle kelimeleri ayırt etmede kullanılan en önemli ölçüttür. Klitikler fonolojik ve bürünsel açıdan bağımlı unsurlardır. Bir unsur ancak başka bir unsura bağlı olarak kullanılabiliriyorsa klitik, bağımsız bir şekilde kullanılabiliriyorsa bağımsız kelime olarak kabul edilmiştir (Zwicky, 1985: 287). Bununla birlikte, fonolojik açıdan bir ağırlayıcıya bağlı olmaları her zaman klitikle ağırlayıcısı arasında fonolojik bir etkileşimin meydana geleceği anlamına gelmez (Nevis, 2000: 391). Ağırlayıcılarına ekler gibi fonolojik bakımdan uyum gösteren klitiklerin yanında, bağımsız unsurlar olan kelimeler gibi fonolojik bakımdan ağırlayıcısına uyum sağlamayan klitikler de bulunmaktadır.

Ağırlayıcılarına fonolojik bakımdan uyum sağlasalar da sağlamasalar da klitikler, fonolojik yapıları bakımından kelimelerden farklı özellikler sergiler. Sadece bağlı

unsurlar olan ekler ve klitikler değil, aynı zamanda bağımsız morfeimler olan kelimeler de daha büyük yapılar içerisinde başka kelimelerle fonolojik bir birlik oluşturur. Klitiklerin ağırlayıcılarıyla ve kelimelerin başka kelimelerle oluşturduğu yapıların arasında fonolojik bakımdan önemli bir fark bulunmaktadır: (kelime+ klitik)ten oluşan birlik fonolojik bir kelime oluştururken, (kelime+kelime)den oluşan birlik fonolojik bir öbek meydana getirmektedir (Zwicky, 1985: 286). Buna göre, bir unsur tonlama, vurgu ve uzunluk gibi fonolojik nedenlerle fonolojik kelimeye dâhil ediliyorsa klitik; aynı fonolojik nedenlerle fonolojik bir öbeğe dâhil ediliyorsa bağımsız bir kelimedir (Zwicky, 1985: 286).

Klitikler, kendilerine özgü sentaktik özellikler sergileyen unsurlardır. Bazı durumlarda bir klitiğin cümle içerisindeki konumunun, dilin klitikler dışındaki tüm yapıları için geçerli olan sentaktik prensiplerden tamamen ayrı bir şekilde belirlendiği, bazı durumlarda ise klitiklerin temel pozisyonlarının benzer işleve sahip kelimelerle aynı özellikleri taşıdıkları görülmektedir.

Klitiklerle kelimeler içinde buldukları yapılar da gösterdikleri yerleşim ve hareket özellikleri bakımından birbirinden ayrılır. Kelimeyi oluşturan bağlı morfeimlerin yerleri değiştirilemezken bir öbek içerisindeki kelimelerin yerleri değiştirilebilir. Bağlı bulunduğu morfemle arasında genellikle sadece fonolojik bakımdan da olsa bir bağ bulunan ve kurallı bir sıralama dâhilinde başka bir morfeme bağlanan klitiklerin, ekler gibi, sıralanışı değiştirilemez. Buna karşın, birlikte bir öbek oluşturan kelimeler arasındaki bağ, klitik ve ekler kadar kuvvetli olmadığı için, kelimeler arasındaki sıralama kurallarının serbestliği göz önünde bulundurularak kelimelerin yerleri değiştirilebilir (Zwicky, 1985: 288).

Morfolojik yapılar oluşturan eklerin aksine klitikler, kelimeler gibi, çoğu zaman sentaktik süreçler bakımından duyarlılık gösterir. Klitiklerin cümle içerisindeki yerleşim yerleri, eklerde olduğu gibi, eklendikleri kelimeye bağlı olarak belirlenmemekte, klitiğin sahip olduğu morfofonolojik ve sentaktik özelliklere göre çeşitlilik gösterebilmektedir: bazı klitikler kelime öbeği veya cümle içerisinde ikinci pozisyon için güçlü bir tercih gösterebilirken, bazıları cümle sonunda bulunmaktan kaçınmakta ve bazıları ise özel bir kelime kategorisine bağlanma konusunda oldukça seçici davranmaktadır (Spencer&Luís, 2012: 38). Aynı zamanda, ekler sadece bir kelimeyle sınırlı ve ilgili morfolojik bir yapı meydana getirirken klitik ve kelimeler birden çok kelimedenden oluşan öbeklere de bağlanarak sentaktik bir birim oluşturabilir.

Morfolojik açıdan klitiklerle kelimeler farklı dağılımlar sergilemektedir. Eklerin dağılımı genellikle basit ve belirli bir kuralla belirlenebilir, buna karşın kelimeler oldukça farklı ve karmaşık dağılımlar sergilerler. Örneğin, İngilizce *-ness* eki sıfat türünden kelimeler, *-ing* eki ise fiillere eklenebilmektedir. Bu eklerin belirlenen kategoriden kelimelere eklenmesini belirleyecek farklı ve karmaşık morfolojik özellikler bulunmaz. Kelimelerin bir yapı içinde kurabilecekleri öbekler ve birlikler ise, farklılık ve çeşitlilik göstermektedir. Örneğin, İngilizce *watch* “izlemek” fiili sayısız kelimeyle, sayısız öbek oluşturabilir. Bu açıdan, klitikler eklerle benzer özelliklere sahiptir. Klitiklerin başka bir ağırlayıcıyla oluşturdukları birlik, genellikle tek ve basit bir ilkeyle açıklanır. Örneğin, klitiklerin cümle içindeki konumları “cümlelerin ana fiiline bağlanma”, “cümlelerin ilk yapısına bağlanma”, “cümlelerin ilk kelimesine bağlanma”

veya “isim öbeğine bağlanma” vb. şekillerde belirli bir ilkeyle ifade edilebilmektedir. Özetle, basit ve belirli dağılımlar gösteren yapılar, klitik ve ek olma özelliği taşıyan, karmaşık ve kuralları belirlenemeyen dağılımlar sergileyen yapılar bağımsız kelimedir (Zwicky, 1985: 288).

Parçasal özellikler bakımından da klitik ve kelimeler birbirinden ayrılabilir. Kelimeler genellikle iki ve daha fazla morfemin, klitik ve ekler ise az sayıda morfemin bir araya gelmesiyle oluşan yapılardır. Klitik ve ekler, kelimelere göre daha az sayıda morfemden oluşur. Morfolojik açıdan karmaşık yapıları unsurlar genellikle kelimelerdir (Zwicky, 1985: 288). Örneğin, İtalyanca leksikal unsurlar en az iki heceden meydana gelmek zorundayken, klitik olan zamirlerin çok büyük bir kısmı tek heceli olma eğilimindedir (Booij, 2007: 166).

Sentaktik yapılar oluşturan kelimeler, sentaktik süreçlerden doğrudan etkilenebilirler. Bağlı bulunduğu ağırlayıcının bir parçası durumundaki klitikler ise, sentaktik süreçlerin doğrudan etkisi altında değildirler. Bu açıdan kelimelerin başka kelimelerle kurdukları öbeklerle (kelime+kelime), klitiklerin ağırlayıcılarıyla oluşturdukları yapıları (klitik+kelime) sentaktik bazı testlerle birbirinden ayırt etmek mümkündür. Sentaktik silme testine göre; (X+Y) şeklindeki bir yapıda, benzer özelliklere sahip X ve Y silinebiliyorsa, X ve Y kelimedir; X ve Y’den herhangi biri silinemiyorsa X ve Y’den biri klitiktir.⁶

Klitiklerle kelimeler sentaktik yerleşim ve hareket özellikleri bakımından farklı özellikler sergileyebilir. Genel olarak (X+Y) şeklindeki bir yapıda X ve Y birbiriyle yer değiştirebiliyorsa, X ve Y kelime; yer değiştiremiyorsa klitik olarak değerlendirilmektedir. Kelimelerin başka kelimelerle oluşturdukları öbeklerde kelimelerin yerlerinin değiştirilebilmesine rağmen, (kelime+klitik) şeklindeki bir birliğin herhangi bir parçasının yeri değiştirilemez. Sentaktik açıdan hareket özelliğine göre ise, (X+Y) şeklindeki bir yapıda X ve Y birbirlerine bağlı kalmadan cümle içerisinde başka bir konuma hareket edebiliyorsa, X ve Y kelimedir. (kelime+klitik) şeklindeki bir yapının herhangi bir parçası, serbest bir şekilde cümle içerisinde yer değiştiremez. Bir ağırlayıcıya bağlı olan klitikler, tek başlarına hareket edemezler (Zwicky, 1985: 289).

Klitikler genel olarak, sözcüksel/leksikal anlamlar yerine gramatikal anlamlara işaret eden unsurlardır. Bununla birlikte, klitiklerin ifade edebilecekleri gramatikal anlamlarda herhangi bir sınırlama bulunmaz (Nevis, 2000: 400). Klitikler, semantik açıdan gramatikal kategorilerin tamamını kapsayabilir. Klitik semantiği zamirlerden, yardımcı fiillere, olumsuzluktan, bağlaç, edat ve zarflara kadar çeşitlilik göstermektedir. Klitiklerin ifade edemedikleri anlamlar ise; isimler, fiiller ve sıfatlar gibi açık kelime sınıflarıyla ilgilidir. Bu durumun sebebi şudur: açık kelime sınıfındaki bağımsız kelimeler fonolojik ve prozodik bakımdan bağımlı hâle geldiklerinde, aynı zamanda genellikle anlam ağarmasına uğramakta ve gramatikalleşebilmektedir. Bu durumun dışında ise, açık kelime sınıfındaki kelimeler leksik anlamlar taşımaktadır.

6 Burada ele alınan silme/kısaltma (elipsis) kavramının serbest veya rastgele yapılan bir silme olmadığını özellikle altı çizilmelidir. Söz konusu silme, cümlede bulunan herhangi bir kelimenin rastgele cümleden çıkarılması değil; belirli ve kurallı bir şekilde yapılan eksilti/kısaltma olayıdır (Zwicky, 1985: 288-289). Örneğin İngilizce *My desk is bigger than his (desk)* şeklindeki bir cümlede sonda yer alan *desk* kelimesi silinebilir. Bu türden silinme özelliği sadece kelimelerde görülmektedir. Klitikler ise silinemeyen/cümleden çıkarılmayan unsurlardır.

Pek çok dilde klitikler, kendilerine özgü semantik özellikler sergilemeyen unsurlar olarak kabul edilir. Klitikler sentaktik özellikler taşıyan unsurlar oldukları için sahip oldukları anlam genellikle fonolojik bakımdan bağlandıkları kelimeyle sınırlı kalmamakta, sentaktik açıdan bağlandıkları tüm yapının anlamını etkilemektedir. Birden çok klitiğin bir arada bulunduğu yapılar çoğunlukla semantik açıdan bir bütün oluşturur. Böyle yapıların anlamı, yapıyı oluşturan klitiklerin tek başlarına taşıdıkları anlamlara bakılarak tahmin edilebilmektedir. Ancak birden çok klitiğin bir arada bulunduğu bazı yapılarda klitikler bireysel anlamlarından uzaklaşarak birlikte buldukları klitik/klitiklerle yeni bir anlama sahip olabilirler.

Ortografik açıdan kelime, ek ve klitikleri tespit etmek birtakım zorlukları da beraberinde getirmektedir. Ortografik açıdan genellikle kelimeler ayrı, ekler ise bağlı buldukları kelimelere bitişik yazılır. Buna karşın, klitiklerin tutarlı bir şekilde yazıldığı söylenemez. Bazı klitikler ayrı, bazıları ise bitişik yazılır (Aikhenvald, 2003: 57). Klitiklerin yazımı dilden dile çeşitlilik gösterebildiği gibi zaman içerisinde ortografik kuralların değişmesiyle de farklılaşabilir. Bu nedenle, ortografik açıdan bir unsurun klitik olup olmadığının belirlenmesi, yanlış değerlendirmelere neden olabilmektedir.

1.3.3. Klitik-İşlevsel Kelime İlişkisi

İşlevsel kelime kategorisinde değerlendirilen klitiklerin işlevleri çekimsel morfoloji ve işlevsel kelimelerle benzer özelliklere sahiptir. Bu nedenle, klitikler genellikle zamirler, belirteçler (determiner), yardımcı filler, olumsuzluk ve soru parçacıkları gibi işlevsel unsurların kısaltılmış/zayıf şekilleri veya vurgusuz bağlı karşılıkları olarak değerlendirilir. Özellikle klitikler ve çekim ekleri arasında önemli ölçüde ortaklıklar ve benzerlikler bulunur. Pek çok dilde çekim kategorisinin tarihî süreç içerisinde klitikleşmenin bir aşamasından doğduğu düşünülmektedir (Spencer ve Luís, 2012: 14). Bununla birlikte, klitiklerle çekim kategorisinin birbirinden ayrılan özellikleri de bulunur. Özellikle iki kelime grubunun klitikleşmeye elverişli özellikler taşımasına rağmen, çekim kategorisi olarak ifade edilmedikleri görülmektedir: Bu kelime gruplarından biri zarflar, diğeri ise söylem parçacıklarıdır (Spencer ve Luís, 2012: 14). Zarflar gramatikleşerek klitikleşme özelliği gösterebilmekte; ancak çekim kategorisi olarak gramatikleşme eğilimi göstermez. Konuşmada konuşurun tutumunu ifade etmeye yarayan ve zarfların içerisinde özel bir grup olarak değerlendirilen söylem parçacıkları da çekim kategorisinden ziyade, klitikler vasıtasıyla ifade edilir. Başka bir deyişle, olumsuzluk, soru, iyelik vb. pek çok dilbilimsel kategori bazı dillerde çekim ekleri bazı dillerde işlevsel kelime veya klitiklerle ifade edilse de zarflar ve söylem parçacıklarını karşılayan çekim morfolojisi bulunmamaktadır. Söz konusu kategoriler, zarflar ve söylem parçacıkları, işlevsel kelime veya klitiklerle karşılanır.

Klitiklerle işlevsel kelimeler arasındaki ilişki, klitiklerle çekim ekleri arasındaki ilişkiye nazaran daha karmaşıktır. Yapı, işlev ve kullanım özellikleri bakımından klitiklerle işlevsel kelimeleri ayırt edebilmek oldukça zordur. Teorik ve betimleyici çalışmalarda klitik olarak belirlenen pek çok unsurun diğer dillerdeki veya ele alınan dilin daha eski varyantlarındaki işlevsel kelimeleri karşıladığı da bilinmektedir. Bu nedenle, iki kategori arasındaki farklılıklar net bir şekilde ortaya koyulamamakta ve

pek çok çalışmada klitik ve işlevsel kelime kavramlarının birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir. Bir unsurun fonolojik, morfolojik ve sentaktik açıdan normal bir işlevsel kelime görünümü sergilemiyor olması ve kendine özgü veya çeşitli açılardan sınırlanmış/belirlenmiş özellikler taşıması, söz konusu unsurun klitik olarak değerlendirilmesi için önemli deliller arasında sayılır. Ancak bu delillerle her zaman kesin sonuçlara varmak mümkün değildir. Bu delillerin birbiriyle çeliştiği örnekler de mevcuttur (Spencer ve Luís, 2012: 3).

Klitiklerle işlevsel kelimeler arasındaki ilişkinin net bir şekilde ortaya koyulamamasının en önemli nedenleri arasında işlevsel kelimelerin gramatikleşmeye ve özellikle konuşma dilinde kısaltılmaya en yatkın unsurlar olması gelmektedir. Dillerde çok sık kullanım alanına sahip olan edat, bağlaç ve ünlem gibi işlevsel kelimeler, özellikle konuşma dilinde, konuşmanın hızına bağlı olarak fonolojik bakımdan zayıflatılıp kısaltılarak kullanılabilen unsurlardır. Bu açıdan, vurgusuz veya vurgusunu kaybedebilen işlevsel kelimeler, bazı durumlarda çeşitli özellikleriyle kelimedenden ziyade, klitiğe benzer. Fonolojik klitikler olarak da adlandırılan vurgusuz işlevsel kelimeler, sadece fonolojik olarak değil, kelime sıralaması bakımından da leksik kelimelerden çok klitiklere yaklaşmaktadır (Spencer&Luís, 2012: 136). Vurgusuz işlevsel kelimelerin aksine, zayıf işlevli kelimeler klitikten çok ek gibi görünüm sergilerler (Spencer&Luís, 2012: 138). Bu veriler ışığında, klitikleri işlevsel özellikleri ön planda ve kendine has fonolojik karakteristiği olan unsurlar olarak değerlendirmek mümkündür.

Klitik ve işlevsel kelimelerle karıştırılan bir diğer unsur ise, parçacık kavramıdır. Klitik, işlevsel kelime ve parçacık terimi pek çok çalışmada birbiri yerine kullanılan kavramlardır. Kelime türleri sınıflandırmasından doğan ve kapsayıcı bir terim olan parçacık, dilbilimciler tarafından belirsiz bir kelime sınıfı olarak görülmektedir. Bu nedenle, parçacık kavramı genellikle diğer kelime türleri dışında kalan, başka bir deyişle bağlaç, edat, yardımcı fiil gibi herhangi bir işlevsel kelime sınıfı içerisinde değerlendirilemeyen, küçük, işlevsel kelimeler olarak kabul edilmektedir (Zimmerling, 2010). Zimmerling (2010)'e göre, kelime sınıfları içerisinde parçacık ve klitikler birbiriyle kesişmeyen iki ayrı gruptur. Bir dilde klitik özelliği taşıyan parçacıklar⁷ ve klitik olmayan parçacıklar bulunabilmektedir.

Parçacıklar, klitikler gibi, genellikle dilde tanımı yapılabilen ve belirlenmiş kategorilerle karşılaştırılarak belirlenmektedir. Bununla birlikte, parçacıkları bu kelime kategorilerinden ayıran en önemli özellikleri semantik açıdan belirli bir anlam ifade etmemeleri ve kendilerine özgü sentaktik dağılımlar sergilemeleridir. Parçacık, dilin sentaktik ve semantik özelliklerini yansıtmayan unsurları karşılayan genel bir terim olarak ele alınır (Zwicky, 1985: 290). Parçacık kategorileri, klitikler gibi, dillerde oldukça çeşitlilik göstermektedir. Cümle türleri ve kip işaretleyicileri, saygı ifade eden unsurlar, konu ve odak belirteçleri, hâl işaretleyicileri, zaman/görünüş morfepleri, vurgu işaretleyicileri, bağımlı/bağlı cümle bağlaçları, doğrudan ve dolaylı anlatım işaretleyicileri, olumsuzluk, seslenme, gösterici unsurlar, belirli ve belirsiz tanımlıklar, sınıflandırıcılar gibi yapılar parçacık olabilmektedir. Parçacıklarla ifade edilebilen bu dilbilimsel unsurlar, farklı dillerde veya aynı dil içerisinde paralel bir

7 Klitik özelliği taşıyan parçacıklar dilbilim terminolojisinde parçacık klitikleri (clitic particles) olarak adlandırılmaktadır.

şekilde klitikler veya çekim ekleriyle de işaretlenebilir (Zwicky, 1985: 291). Semantik açıdan, parçacıklar anlamlı/leksikal unsurlardan çok işlevsel yapılardır. Fonolojik açıdan ise, parçacıklar, klitik ve eklerle ortak özelliklere sahiptir. Klitik ve ekler gibi parçacıklar da bağlı unsurlardır ve çoğu vurgu taşımamaktadır. Bununla birlikte, parçacıklar işlevsel kelimelerin tamamını değil; bir alt grubunu oluşturur. Buna göre, parçacıkların işlevsel kelimeler içerisinde bir grup olduğunu, işlevsel kelimelerin bir kısmının da klitik olma özelliği taşıdığını söyleyebiliriz.

Biraz yukarıda yapılan değerlendirmeler ışığı altında klitiklerin en karakteristik özelliklerini şu şekilde özetlemek mümkündür (Spencer&Luis, 2012, Nevis, 2000, Zwicky, 1977, Klavans, 1982, Anderson, 1985):

- 1) Klitikler genellikle vurgusuz ve vurgu alamayan unsurlardır. Kelime vurgusu kategorisi olmayan dillerde bile klitikler özel bir aksanla belirtilemeyen yapılardır.
- 2) Fonetik açıdan vurgusuz olmalarından dolayı klitikler, bağlanabilecekleri vurgu taşıyan, bağımsız bir unsura (ağırlayıcı) ihtiyaç duymaktadır. Tek başlarına belirli bir anlam ve işleve sahip olmayan klitikler, ancak bir ağırlayıcıya bağlanarak varlık gösterebilirler.
- 3) Klitikler kendilerine özgü fonetik ve fonolojik özelliklere sahiptir. Dilin genel fonolojik özelliklerine uyum sağlamayabilirler.
- 4) Klitikler genellikle bir veya en fazla iki hecedir.
- 5) Klitikler her türlü kelime ve yapıya bağlanabilir; özel bir sınıfa ait kelimeleri seçmek zorunda değildir. Klitikler, baş isim, baş olmayan isim, sıfat, fiil, zarf vb. pek çok sentaktik kategoriden kelimeye bağlanabilir.
- 6) Klitikler çift karakterli morfofonolojik özellik sergileyen morfemlerdir. Ağırlayıcılarına bağlanma bakımından bazı klitikler (kelime+ek) birleşiminde görülen morfofonolojik değişimleri gösterirken bazıları (kelime+kelime) birleşiminde olduğu gibi farklı morfofonolojik özelliklere sahiptir. Bu nedenle bazı klitiklerin, ekler gibi, alomorfları bulunurken bazıları kelimeler gibi tek şekillidir.
- 7) Birden fazla klitiğin bir arada bulunduğu durumlarda klitikler birbirlerine göre belirli ve kurallı bir sıralanış gösterir.
- 8) Klitikler yapım ve çekim eklerinin dışına, genellikle kelimelerin uçlarına bağlanırlar. Klitiklerden sonra ekler bulunmaz.
- 9) Aynı işleve sahip klitikler üst üste eklenebilirken yapım ve çekim eklerinde bu tür bir özellik görülmez.
- 10) Klitikler normal şartlarda bölünemeyecek birimlerin arasında yer alabilir.
- 11) Klitikler geniş kapsayıcılık özelliğine sahip unsurlardır. Semantik ve işlevsel açıdan sadece fonolojik bakımdan bağlı oldukları kelimeyi değil, kelimedeki büyük yapıları, kelime gruplarını ve cümleleri kapsayabilirler.
- 12) Klitikler fonolojik bakımdan bağlı; sentaktik açıdan bağımsız morfemlerdir.

- 13) Klitikler kendilerine özgü sentaktik özellikler gösteren unsurlardır. Cümle içerisindeki yerleşimleri ve dağılımları çeşitlilik gösterebilir.
- 14) Klitikler silme/düşme/kısaltma ve yer değiştirme gibi sentaktik süreçlerden etkilenebilen morfemlerdir.
- 15) Klitikler leksikal anlamdan ziyade, gramatikal anlam taşıyan işlevsel unsurlardır. Klitikler, işlevsel kategorileri (çekim) veya söylem işlevlerini ifade ederler.
- 16) Klitikler genellikle zamir, ön takı, yardımcı fiil ve bağlaçlar gibi kapalı sınıf üyeleridir.

Kaynakça

- AIKHENVALD, Alexandra Y. (2003). Typological Parametres for the Study of Clitics, with Special Reference to Tariana. *Word: A Cross-linguistic Typology*, Eds. R. M. W. Dixon and Alexandra Y. Aikhenvald, United States of America: Cambridge University Press, pp. 42-78.
- ANDERSON, Stephen (2005). *Aspects of the Theory of Clitics*. Oxford: Oxford University Press.
- ANDERSON, Stephen R., Zwicky, Arnold M. (2003). Clitics: Overview. *International Encyclopedia of Linguistics, 2nd edition (e-reference edition)*, (ed.) William J. Frawley, Oxford: Oxford University Press.
- BOOIJ, Geert (2007). *The Grammar of Words, An Introduction to Morphology*. Second Edition, Oxford: Oxford University Press.
- BROWNE, Wayles (1974). On the Problem of Enclitic Placement in Serbo-Croatian. (eds.) Richard D. Brecht, Catherine V. Chvany, *Slavic Transformational Syntax*. Ann Arbor, MI: Michigan Slavic Materials, pp. 36-52.
- FRANKS, Steven, King, Tracy Holloway (2000). *A Handbook of Slavic Clitics*. Oxford: Oxford University Press.
- FRIEDMAN, Victor A. (1979). Influence vs. Convergence in Areal Phenomena. *Southeastern Linguistics*, V. III, N. 1, Spring/1979, pp. 1-8.
- GERLACH, Birgit, Grijzenhout, Janet (2000). Clitics From Different Perspectives. *Clitics in Phonology Morphology and Syntax*, (Eds.) Birgit Gerlach, Janet Grijzenhout, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 1-29.
- HALPERN, Aaron (1995). *On the Placement and Morphology of Clitics*. California: Center for the Study of Language and Information Publications.
- HARRIS, Alice C. (2002). *Endoclitics and the Origins of Udi Morphosyntax*. Oxford: Oxford University Press.
- HOPPER, Paul J., Traugott, Elizabeth Closs (1993). *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KARI, Ethelbert Emmanuel (2003). *Clitics in Degema: A Meeting Point of Phonology, Morphology and Syntax*. Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo.
- KAYNE, Richard (1975). *French Syntax: The Transformational Cycle*. Cambridge MA: The MIT Press.
- KLAVANS, Judith L. (1982). *Some Problems in a Theory of Clitics*. Bloomington, IN: Indiana University Linguistics Club.
- KLAVANS, Judith L. (1985). The Independence of Syntax and Phonology in Cliticization. *Language*, 61/1, pp. 95-120.

- MATUSHANSKY, Ora, Dreu, Merjin de (2010). The Myth of Conjugated Nouns. *TIN-dag 2010*, February 6, Utrecht University.
- NESPOR, Marina, Vogel, Irene (1986). *Prosodic Phonology*. Dordrecht: Foris Publications.
- NEVIS, J. A., Joseph, B. D., Wanner, D., Zwicky, A. M. (1994). *A Bibliography of Clitics 1892-1991*. Amsterdam: John Benjamins.
- NEVIS, Joel A. (2000). Clitics. *Morphologie: ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung*, herausgegeben von Geert Booij, Christian Lehmann, Joachim Mugdan, unter Mitarbeit von Wolfgang Kesselheim und Stavros Skopeteas/*Morphology: an international handbook on inflection and word formation*, edited by Geert Booij, Christian Lehmann, Joachim Mugdan in collaboration with Wolfgang Kesselheim, Stavros Skopeteas, 1. Halbband / Volume 1, Berlin&New York: Walter de Gruyter, pp. 388-404.
- SALVESEN, Christine Meklenborg, Helland, Hans Petter (2013). Why Challenging Clitics?, Some Introductory Remarks. *Challenging Clitics*, (eds.) Christine Meklenborg Salvesen, Hans Petter Helland, [Linguistik Aktuell Linguistics Today 206], Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 1-26.
- SIDELTSEV, Andrej, Molina, Maria (2015). Enclitic -(m)a ‘but’, Clause Architecture and the Prosody of Focus in Hittite. *Indogermanische Forschungen*, Volume 120, Issue 1, pp. 209-254.
- SPENCER, Andrew, Luís, Ana R. (2012). *Clitics: An Introduction*. New York: Cambridge University Press.
- TEGEY, Habibullah (1977). *The Grammar of Clitics: Evidence from Pashto and Other Languages*. PhD thesis, University of Illinois.
- WACKERNAGEL, Jacob (1892). Über ein Gesetz der Indogermanischen Wortstellung. *Indogermanische Forschungen* 1: 333-436.
- ZIMMERLING, Anton (2010). Clitic Particles an the Typology of 2P Languages. *Ms. Particle Workshop*. Downing College, Cambridge, UK, 30-31.11.2008. Ms.
- ZWICKY, A.M., Pullum, G. K. (1983). Cliticisation vs. Inflection: English n't. *Language*, 59, pp. 502- 513.
- ZWICKY, Arnold M. (1977). *On Clitics*. Bloomington, IN: Indiana University Linguistics Club.
- ZWICKY, Arnold M. (1985). Clitics and Particles. *Language*, Vol. 61, No.2, June/1985, pp. 283-305.
- ZWICKY, Arnold M. (1994). What is a Clitic?. *Clitics: A Comprehensive Bibliography, 1892-1991 (Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. V; Library&Information Sources in Linguistics, 22)*, (eds.) Joel A. Nevis, Brian D. Joseph, Dieter Wanner, Arnold M. Zwicky, Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, pp. xii-xx.